

Тема 13. Політичний розвиток і політичний процес

План лекції

1. Політичний процес: концептуальні підходи та основні елементи.
2. Політичні зміни і соціальний розвиток.

Вивчення **першого питання** доцільно розпочати з ознайомлення з базовими концептами і типами політичних процесів.

Дослідження політичного процесу дозволяє розглянути політичну систему суспільства, раніше проаналізовану в статичному стані, вже в аспекті функціонально-динамічному, що виявляє насамперед механізми функціонування макросистеми, динаміку її взаємодії з цивільним суспільством.

Слід звернути увагу на саме поняття “*політичний процес*”. У сучасній літературі воно використовується в основному в двох аспектах, які можна було б умовно позначити як його „макро-” і „мікро-значення”. У макроаспекті політичний процес визначається як динамічна характеристика всієї політичної системи в цілому, послідовна зміна її станів, стадій розвитку. Що ж стосується мікроаспекту, то під політичним процесом у даному випадку розуміється деяка рівнодіюча сума акцій різних соціально-політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів чи мікропроцесів.

Таким чином, визначення поняття політичного процесу здійснюється через складові його компоненти, субпроцеси, а політична діяльність його окремих учасників виступає як вихідний субстрат. Очевидно, що якщо визначення політичного процесу на макрорівні має в основному дедуктивний характер, то друге – на мікрорівні – є в більшому ступені індуктивним.

Можливий і інший спосіб інтерпретації наведених вище визначень, що відображає два методологічні підходи, які виділяються в сучасній політології: *системно-функціональний* і *процесуально-динамічний*.

З позицій першого підходу категорія «політичний процес» виглядає лише як деяка похідна функція базового концепту політичної системи, хоча в другій частині наведеного визначення і є присутнім спроба ввести характеристику «зміни станів». Але усе-таки функціональний стереотип домінує в цій дефініції, виражаючи насамперед моменти статичної стійкості і консервативної адаптації системної моделі в умовах циклічного відтворення її незмінної матриці. Цей підхід довго переважав в англо-американській і радянській літературі, але і донині продовжує ще домінувати у вітчизняній навчальній літературі.

Другий підхід, що набирає усе велику популярність у сучасній політичній теорії, виходить не з існування непорушних систем, а з протилежної ідеї пріоритету динамічного руху. Даний підхід у ряді аспектів виглядає більш заманливо, оскільки у філософському плані більш адекватно виражає відоме співвідношення між відносністю спокою й абсолютністю руху, розставляючи акценти на користь аналізу зміни станів, а не тільки їхнього відтворення.

Для того, щоб підвести деякий підсумок попереднім міркуванням, можна запропонувати наступне робоче визначення категорії «політичний процес», що включило б у себе ряд відзначених вище параметрів. Отже, **політичний процес** – це соціальний макропроцес, по-перше, що характеризує тимчасову послідовність цілісних станів спілкування людей із приводу влади в просторі її легітимної підтримки; по-друге, що виражає рівнодіючий результат індивідуальних і групових мікроакцій, тобто сукупної політичної активності даного співтовариства; по-третє, що включає способи взаємодії держави і суспільства, інститутів і груп, політичної системи і соціального середовища, уряду і громадянина; і по-четверте, одночасно відтворюючий і змінюючий структурно-

функціональну й інституціональну матрицю (ієрархію правил і форм) політичного порядку (системи).

В політичній науці склалися різноманітні концептуальні підходи до інтерпретації політичного процесу.

Корені традиції аналізу політичного процесу і динаміки політичного життя ідуть у віддалене минуле. Важливою віхою в розробці концепції політичного процесу, з яким західна політична думка впритул підійшла до рубежу ХХ століття, минулого, наприклад, класичні роботи К. Маркса і Ф. Енгельса «Класова боротьба у Франції», «Револуція і контрреволюція в Німеччині», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» і «Громадянська війна у Франції». Але, мабуть, лише в ХХ столітті виникли перші спроби побудови розгорнутої і спеціалізованої теорії політичного процесу.

Напрямок розвитку концептуальних поглядів на політичний процес можна пов'язати з розробкою двох основних парадигмальних опозицій: мікро- і макрорівневої, тобто групового плюралізму і системного холізму.

Сучасний етап розвитку концепцій політичного процесу відкривається в ХХ столітті мікротеоріями, пов'язаними з іменами А. Бентлі і В. Парето. Саме концепція циркуляції і круговороту еліти, розроблена в «Трактаті по загальній соціології» В. Парето, дала підставу Й. Шумпетеру назвати останнього основоположником сучасної «соціології політичного процесу».

Але дійсну революцію в розвитку теорії політичного процесу зробила книга А. Бентлі «Процес керування» (1908 рік), у якій уперше була докладно розроблена концепція «груп інтересів» (чи «зацікавлених груп»). Саме йому, одному з перших належало немарксистське трактування динаміки соціального процесу й інтерпретація політичного процесу як взаємного тиску соціальних груп у боротьбі за державну владу.

Починаючи з А. Бентлі, категорія «політичний процес» охоплює два типи відносин: по-перше, неформальні, реальні і групові, оскільки «група інтересів» є його первинним суб'єктом, і по-друге, похідні, офіційно-інституціональні, що представляють собою лише проекцію групових інтересів, у силу чого державні інститути виступають лише як один з багатьох видів «груп інтересів».

Спадкоємцем А. Бентлі в розробці групової концепції політичного процесу став Д. Трумен, що випустив у 1951 році роботу «Управлінський процес», що виводить теорію групових інтересів на нові рубежі. Так само, як і його попередник, під політичним процесом Д. Трумен розуміє боротьбу соціальних груп за владу і контроль над розподілом ресурсів. Однак ним більш докладно розробляється ідея зміни рівноваги і нестійкості, а як основне поняття пропонується категорія «стабільність», обумовлена ним як стійкий тип групової взаємодії. Таким чином, політичний процес набуває, за Труменом, просторово-тимчасовий рис, оскільки групова динаміка з'являється як хвилеподібний цикл переходу від нестабільних взаємодій до установаження відносної рівноваги між групами. Такий підхід дозволяв у відомій мері оцінити рівень групової динаміки політичного процесу, однак, це далеко не завжди давало можливість забезпечити рівновагу між окремими соціальними групами і рівновагу державної системи в цілому.

На початку 50-х років виникає процесуальна теорія відтворення політичних систем Д. Истона, розроблена ним на базі загальної теорії систем. Відповідно до цього підходу політичний процес виступає одночасно і як відтворення цілісної структури, і як циклічне функціонування політичної системи у взаємодії із соціальним і позасоціальним середовищем, що включає вплив на процеси політики економічних, екологічних, культурних та інших факторів.

Таким чином, якщо підсумовувати різні концептуальні підходи, то можна розуміти політичний процес, по-перше, як динамічний, інтегральний вимір макрополітичного життя, що містить функціональне відтворення і зміну компонентів політичної системи; по-друге, як сукупну політичну активність соціальних суб'єктів; і по-третє, як боротьбу за

контроль над важелями володарювання і керування суспільством, що характеризується визначеним розміщенням і співвідношенням соціально-політичних сил.

Проте за допомогою різноманітних критеріїв можна виділити основні різновиди політичних процесів: локально-регіональні і глобальні; стабільні і кризові; легальні і «тіньові».

Далі необхідно приділити увагу складовим елементам і діючим силам політичного процесу.

Політичний процес відноситься до числа складних, синтетичних феноменів, природа яких пов'язана з функціонуванням динамічних систем, що володіють ізоморфною й інваріантною структурою. Найчастіше політологи розглядають структуру макрополітичного процесу в трьох аспектах. По-перше, з погляду взаємодії держави і громадянського суспільства, політичної системи з її соціальним середовищем, державного керування і політичної участі. По-друге, з позиції більш дробових компонентів, діяльності соціальних суб'єктів і функціонування політичних інститутів, що складають зміст цілісного макропроцесу. І по-третє, структура політичного процесу може бути описана в аспекті основних тимчасових фаз і станів його протікання, обумовлених відповідним балансом сил, установленням рівноваги між ними чи ж його порушенням.

У політичний процес обов'язково входить функціонування державних інститутів, таких як уряд і поліція, парламент і спецслужби, діяльність партій і груп тиску, індивідуальна активність громадян. У зв'язку з цим політичний процес нерідко трактують як досить складну конфігурацію свідомої і стихійної діяльності, тобто регульованих державою дій і спонтанних акцій груп громадян і окремих індивідів. При цьому можливі два підходи до трактування співвідношення даних компонентів: «горизонтальний» і «вертикальний». У першому випадку в політичному процесі держава і соціальні групи виступають, так би мовити, на паритетних засадах, як рівноправні партнери, що свідомо прагнуть до раціонального досягнення погоджених суспільних цілей (наприклад, у Швеції і Німеччині це неокорпоративістська модель «трипартизму» як рівноправного діалогу уряду з профспілковими і підприємницькими організаціями).

При другому підході політичний процес трактується як деяка стихія, якій протистоять органи державної влади, що грають роль управлінської підсистеми цього процесу, яка визначає цілі і приймає рішення з приводу пріоритетних суспільних проблем. Усе це виявляється в авторитарних режимах у періоди криз особливо яскраво.

У підсумку можна сказати, що кожний із двох великих блоків чи взаємодіючих підсистем політичного процесу має своє функціональне навантаження: з одного боку, державне керування відіграє роль інтегруючої суспільство сили, що формує колективні цілі і приймає рішення, а з іншого боку – тиск громадянського суспільства і політична участь зв'язані з функцією представництва інтересів груп і індивідів.

Докладну модель, що описує функції інститутів у політичному процесі, розробили Г. Алмонд і Г. Пауелл. Вони виділяють п'ять основних функціональних фаз розгортання політичної динаміки і відповідних їм носіїв у вигляді інститутів, переважно пов'язаних зі здійсненням тієї чи іншої функції в політичному процесі.

На першій фазі *артикуляції індивідуальних і групових інтересів* носієм функції їхнього вираження виступають групові об'єднання («групи інтересів»).

Наступна стадія і відповідна їй функція *агрегування інтересів* зпов'язана вже в основному з діяльністю політичних партій. Тут відбувається селекція й об'єднання в єдиній партійно-політичній позиції досить різнорідних інтересів різних індивідів і груп. На етапі *вироблення політичного курсу* інтегруючу роль грають представницькі і законодавчі інститути, що формують колективні рішення.

Етап *реалізації прийнятих рішень* пов'язаний головним чином з функціонуванням інститутів виконавчої влади, що організують для цього належні заходи і вишуковують необхідні ресурси. У практиці державної політики є місце випадкам, коли за непередумані

рішення, прийняті одними особами, розплачуються їхні виконавці, як це відбулося, наприклад, із сумно відомим рішенням про введення радянських військ в Афганістан.

Етап *контролю й арбітражу* в рамках політичного процесу відноситься до діяльності інститутів судового і конституційного нагляду, що виконують функції усунення неузгодженостей між іншими організаціями і групами на базі визнаних усіма норм.

Таким чином, якщо інтегрувати всі основні характеристики, то в число основних компонентів, необхідних для моделювання й інтерпретації політичного процесу, входять наступні його параметри: фактори (чи середовище); актори чи учасники; їхні дії і взаємодії; норми, що регулюють відносини; рівень рівноваги і, нарешті, континуум (простір і час) зони його протікання. Кожний з цих основних компонентів займає істотне місце в процесі моделювання будь-якого політичного процесу.

У **другому питанні** даної теми зупинимося на характеристиці *політичних змін і соціальному розвитку*, які відбивають важливі сторони політичного життя.

Дуже часто, говорячи про політичну динаміку, мають на увазі країни, що розвиваються і модернізуються, що переживають перехідні соціально-економічні стани і стадії радикальної трансформації політичних структур.

При цьому нерідко випускається з виду те, що і розвинуті держави Заходу проходили у свій час періоди модернізації, що включали в себе еволюційні і революційні перетворення. Та й зараз, незважаючи на наявність щодо стабільної політичної системи, їм час від часу доводиться переживати соціально-економічні і політико-інституціональні зміни, часом навіть кризового характеру.

Дійсно, важко було б знайти країну, навіть саму стабільну, у якій не відбувалося б ніяких інституціональних змін. Це можуть бути зміни, пов'язані як із плавною еволюцією і реформою, так і з радикальним соціальним ламанням у ході революції. Крім того, політичні зміни в основному носять так званий «нелінійний» характер і далеко не завжди сполучені із соціальним прогресом і поступальним рухом суспільства вперед. Можливі і серйозні політичні відхилення. А найчастіше в політичному житті виникають своєрідні комбінації «регресивних» і «прогресивних» змін. Таким чином, можна припустити, що категорія «політична зміна» у широкому змісті охоплює практично усі відомі людській історії зміни в політичних структурах і державних інститутах.

Виникає разом з тим ряд теоретичних і методологічних питань. По-перше, яке співвідношення понять «зміна» і «розвиток», «перехід» і «трансформація» в політиці? По-друге, у чому полягає соціальна природа й інституціональний характер політичних змін? І по-третє, які особливості політичних змін у розвинутих і стабільних країнах, з одного боку, і специфіка політичних трансформацій у державах, що розвиваються і модернізуються, з іншої?

Виникає закономірне питання про те, як же визначити саме родове поняття «політична зміна». По-перше, політична зміна являє собою специфічний тип соціальних змін, пов'язаний насамперед зі змінами в механізмі владної регуляції суспільства. Політична зміна несе на собі самі загальні соціологічні характеристики будь-якої соціальної зміни, але ними, звичайно ж, не обмежується.

По-друге, політичні зміни пов'язані з трансформацією усередині інституціональних структур чи з їхньою якісною заміною, обумовленою перетвореннями соціального середовища (економічними і духовно-культурними змінами, зрушеннями і балансом соціальних сил і т.д.). У підсумку можна сформулювати наступне робоче визначення аналізованого поняття: **політична зміна** – це трансформація політичних інститутів, пов'язана зі зрушеннями в балансі соціальних акторів, зі зміною їхніх потенціалів і позиційного розміщення політичних сил, що обумовлені економічними, духовними, культурними, міжнародними і позасоціальними факторами.

У питанні про значення інституціональної структури і її зовнішнього середовища для політичних змін склалося два основні підходи, «контекстуалістський» і

«інституціоналістський», що розрізняються у виділенні «ведучої» і «відомої» ролей для зазначених детермінант і їм відповідних механізмів детермінації змін, що відбуваються.

Перший підхід пов'язаний з ідеєю «первинної» ролі «соціального контексту», «зовнішнього середовища», тобто соціально-економічної, соціокультурної і іншої обумовленості всіх політико-інституціональних змін, що розгортаються. У силу цього положення не може бути ніяких серйозних політичних змін, наприклад, без визначеної зміни в рівні і темпах економічного розвитку. Цікаво, що в широких рамках даного підходу переплітаються позиції марксистських (західний марксизм) і немарксистських авторів (Р. Арон, Р. Даль, Б. Рассет, С. Ліпсет і ін.). Марксистська парадигма політичних змін виходить з ідеї їхньої детермінації економічним базисом суспільства (насамперед, виробничими відносинами) при відносній самостійності й активній ролі політичної надбудови (держави і т.д.). Відповідно до марксистської логіки спосіб виробництва і форми власності визначають у кінцевому рахунку класову структуру і розміщення соціальних сил, що у відповідності зі своїми матеріальними і економічними інтересами, у свою чергу, задають напрямок змін політичних організацій (держави, партій і ін.). Позаекономічні, духовні і культурні фактори в силу цього грають «вторинну», підлеглу роль.

На трохи інших позиціях знаходяться західні ліберальні політологи, що також беруть до уваги динаміку і рівні соціально-економічного розвитку при з'ясуванні причин і природи політичних змін у розвинутих країнах чи країнах, що розвиваються. Наприклад, С. Ліпсет ще наприкінці 50-х років порушив питання про залежність становлення демократичних інститутів від рівня економічного розвитку і темпів індустріального росту, відзначаючи при цьому, що «чим більше нація процвітає економічно, тим більше в неї шансів для того, щоб вона стала нацією демократичною». Для обґрунтування цієї тези С. Ліпсет залучає такі соціально-економічні показники, як рівень валового національного продукту на душу населення, якість освіти, ступінь урбанізації, індустріалізації і т.д. Зіставляючи вже на початку 90-х рр. динаміку демократизації політичних інститутів у 113 країнах світу, він разом із двома співавторами робить висновок про те, що «економічний розвиток країни, високий рівень сукупного суспільного продукту (GNP) на душу населення нерозривно зв'язані з політичною демократизацією країни» (див. таблицю)*.

Характер динаміки політичних структур у залежності від рівня економічного розвитку країни (валового національного продукту – ВВП)

Типи політичного режиму	Авторитарні режими	Напівдемократичні режими (%)	Демократичні режими (%)	Середній показник ВВП на душу населення (дол. США)
Рівень економічного розвитку				
Низький рівень (34 країни)	74	24	3	260
Рівень, «нижчий за середній» (27 країн)	37	51	11	580
Рівень, «вищий за середній» (33 країни)	12	48	39	1910
Рівень розвинутої індустріально- ринкової економіки (19 країн)	0	0	100	10930

* Ліпсет С.М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. – № 3.

Істотним фактором, що обумовлює політичні зміни, є також і соціокультурна динаміка в різних країнах. На зміни в політичних відносинах і державних інститутах впливають релігійні, моральні, ідеологічні і етнопсихологічні цінності і традиції. Для політичних змін країни велику роль грає ступінь її «культурної секуляризації» (Г. Алмонд, Д. Пауелл), пов'язаної з пропорцією між віруваннями і встановленнями, раціонально-аналітичними й ірраціонально-афективними компонентами оцінки населенням країни тих чи інших політичних реформ, державних заходів і т.д.

Другий, інституціоналістський, підхід до аналізу природи і механізму детермінації політичних змін переводить акценти з їх «зовнішнього середовища» на «внутрішню» структуру політичного життя і державних інститутів (С. Хантінгтон, Т. Скокпол, Д. Марч і ін.). Одна з найбільш серйозних спроб пояснення природи політичних змін за допомогою аналізу їхніх інституціональних механізмів була почата у відомому дослідженні С. Хантінгтона «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968). Політичні інститути тут являють собою форму морального консенсусу, організованого узгодження інтересів і з'єднання на цій базі ліній поведінки різних соціальних акторів, співвідношення сил між якими постійно змінюється. Можливі самі різні коливання зовнішнього, соціального середовища, економічні кризи і суспільні хвилювання, але усе залежить від ефективності й адаптивної реакції інституціональних механізмів, їхньої сили і здібності керувати країною, підтримувати в ній стабільність. Характер і успіх соціальних змін насамперед залежать, таким чином, від рівня політичної інституціоналізації країни.

С. Хантінгтон висуває досить оригінальну концепцію, відповідно до якої політична стабільність (чи нестабільність) визначається в кожній країні співвідношенням темпів соціальної мобілізації, ступеня громадянської участі – з одного боку, з темпами інституціоналізації й оптимізації рівня організації – з іншої. У країнах, що розвиваються, постійно відбувається відставання інституціональних змін від економічних змін (індустріалізації, урбанізації й ін.) і, відповідно, від темпів росту соціальної мобілізації і політичної участі населення.

Інколи зміни в державних інститутах можуть здійснюватися досить автономно від їх соціальних і економічних умов, незважаючи на істотну роль останніх. Професор Гарвардського університету Т. Скокпол обґрунтовує це базове положення в монографічній роботі «Держави і соціальні революції: Порівняльний аналіз Франції, Росії і Китаю» (1979).

Політичні зміни класифікуються за різними підставами, з яких можна вибрати чотири найбільш розповсюджені варіанти: *по-перше*, розподіл змін у політичній динаміці на навмисні і спонтанні, еволюційні і катастрофні, революційні і реформаційні; *по-друге*, виділення стійких і хитливих, репродуктивних і транзитних, перехідних змін і, *по-третьє*, зміни поділяються на «прогресивні» і «регресивні», що ведуть у кінцевому рахунку до соціальної деградації чи економічної стагнації і, нарешті, *по-четверте*, на інституціональні і подійні. Зупинимося на короткій характеристиці кожної з цих позицій, що виражають ті чи інші істотні риси і тенденції політичних змін.

Першим числом йде фундаментальний розподіл навмисних і спонтанних політичних змін, яскравим прикладом якого служить вісь «революція – реформа». Революції відрізняються від реформ цілим рядом особливостей. По-перше, вони торкаються всіх сторін життя суспільства: від економіки і соціальної сфери до культури, ідеології і психології. Це відбувається тому, що революції пов'язані з крайніми формами соціальної активності народних мас, стихійного розгортання системної кризи суспільства. Окремі реформи в політиці не носять настільки глибокого і всеосяжного характеру, стосуючись лише тих чи інших сторін політичного життя.

По-друге, революції найчастіше пов'язані із застосуванням методів радикального примусу і відкритого насильства, тоді як реформи навмисно і свідомо здійснюються в більшості випадків легальними і мирними засобами. По-третьє, революції за природою протікання носять швидкий, стрибкоподібний і вибуховий характер, у той час як реформи

найчастіше бувають поступовими, а їхнє проведення в життя часом розтягується на довгі роки. І нарешті, по-четверте, революції обов'язково пов'язані зі змінами самих основ системи політичної влади, ну а реформи далеко не завжди їх навіть торкаються. У той же час грані між реформами і революціями іноді дуже рухливі.

Інший рубіж у типологізації політичних змін пролягає по лінії «внутрішньосистемних» чи «транзитних» перетворень. Даний підхід розкриває іншу сторону політичних змін, а саме: відношення до системи інститутів і базових норм, що утворить свого роду «каркас» будь-якої держави. *Перший тип процесів* відбувається на такому політичному полі, де, образно говорячи, як у шахах чи футболі, досить жорстко окреслене число гравців і суддів (інститути), обговорені час, процедури і правила гри (політичні і правові норми).

До другого ж типу відносяться політичні зміни в тих країнах, що переживають період тотальної зміни всієї системи влади і її інститутів. Саму ж область теорії політичних змін, пов'язану з вивченням перехідних чи транзитних процесів (в основному переходів від авторитарних режимів до демократичного), радикальною трансформацією політичних інститутів, позначають у сучасній політичній науці терміном «транзитологія».

Третій же великий розподіл видів змін у політиці пов'язано багато в чому з ціннісними орієнтаціями й аксіологічними критеріями, за допомогою яких і оцінюється соціальний «вектор» політичних змін, їх «прогресивний» чи «регресивний» характер. Багато чого у використанні такого роду типологізації залежить від набору самих крапок відліку, як правило, поділених більшістю політологів, тобто аксіологічних критеріїв позитивних, прогресивних чи негативно-регресивних змін у політичному житті.

І нарешті, останній, *четвертий*, критерій дає можливість відокремити «кількісні» нагромадження, подійні зміни, конфліктні ситуації між політичними акторами, що не ведуть до інституціональних змін, від «якісних» зрушень в інституціональній структурі, обумовлених корінною зміною загального розкладу соціальних сил. Політологам пошук подібних критеріїв необхідний для оцінки політичних перетворень у різних державах. Адже, як уже говорилося, далеко не кожна політична зміна носить однозначно позитивно-прогресивний характер (фашизм, тоталітарний комунізм і т.д.).

До основних категорій, за допомогою яких можна побудувати узагальнюючу робочу модель політичних змін, слід віднести: «стійкість» і «рівновага», «стабільність» і «криза», «консолідація» й «адаптація» та ін.

При цьому необхідно зупинитися на родових поняттях політичної «стійкості» і «стабільності», опозицією до яких відповідно виступають категорії «нестійкості» і «нестабільності». Ці поняття проникли в самі різні концепції політичної динаміки, але найбільш докладно вони розроблені в рамках структурно-функціонального підходу, ідей синергетики і теорії катастроф. Вихідним пунктом для аналізу політичної динаміки виступає категорія «стійкості» політичного процесу, що позначає, по-перше, його визначений період, що має відповідні тимчасові рамки і темпоральні характеристики, і по-друге, рівень підтримки цілісності і системної організованості визначеного політичного порядку.

Відповідно до теорії катастроф (Дж. Касті й ін.) стійкість динамічної системи обумовлена дією двох полярних тенденцій, одна з яких пов'язана з відтворенням і збереженням «старих» системних якостей, тоді як друга – навпаки забезпечує «позитивну» можливість адаптації політичних структур до «нових» умов, змін зовнішнього середовища. При цьому динамічна стійкість політичного порядку на тій чи іншій фазі політичного процесу носить відносний характер стосовно безупинної мінливості соціального середовища. «Динамічна стійкість» політичного процесу служить для різних держав деяким ідеальним типом чи еталонною моделлю, що дає можливість ефективно переборювати кризи розвитку і вирішувати соціальні проблеми. У зв'язку з цим велику популярність серед теорій соціально-політичних змін одержала сьогодні концепція

так званого «стійкого розвитку» (Sustainable development), ближче усіх до її реалізації просунулися розвинуті країни Європи, Північної Америки, Японія, Австралія і т.д.

Більш вузьким поняттям є категорія «політичної стабільності». Багато закордонних і вітчизняних політологів розрізняють «стійкість» і «стабільність» у політиці. Стабільність співвідносять із ситуативними й оперативними параметрами політичної динаміки, а стійкість – зі стратегічними, історичними її вимірами.

Станами, протилежними стійкості і стабільності, є нестійкість і нестабільність. Крайньою формою нестійкості політичної динаміки виступає системна криза всіх сфер громадського життя, тривалий і наростаючий характер якого веде іноді до революцій і розпаду старої політичної системи.

На відміну від стану нестійкості політичної системи категорія «політичної нестабільності» виражає кризові ситуації іншого порядку, що не обов'язково супроводжується ламанням чи перетворенням політичної системи, а пов'язані скоріше із серйозним перегрупуванням сил.

Таким чином, як «нестійкість», так і «нестабільність» політичного життя виявляється у формі кризових явищ різного ступеня гостроти.

Так що ж таке політична криза як фактор соціальних змін? Етимологічно термін «криза» прийшов з давньогрецької мови, спочатку означаючи поворотний, переломний пункт, ключове рішення чи різкий результат подій. В.І. Ленін розробив спеціальне вчення про «загальнонаціональну кризу». Центральним положенням вчення було твердження про те, що при кризі «верхи» не можуть керувати по-старому, а «низи» повні бажанням змінити порядок державного керування.

Політична криза можна в першому наближенні визначити як ослаблення чи втрату рівноваги між соціальними акторами, що супроводжується зниженням рівня чи навіть утратою керованості країною з боку державних інститутів.

У спеціальній політологічній літературі виділяють різні типи політичних криз, наприклад, кризи ідентичності, легітимності, проникнення, розподілу і участі.

Отже, рівновага і стійкість, з одного боку, і кризова втрата рівноваги сил між основними акторами, що веде до нестійкості інститутів, з іншої, утворюють два потенційні «полюси», що й утворюють «енергетику» політичного процесу, вектори його змін. На цей процес впливає тип країни і її інституціональна організація.

Проблеми переходів від одних якісних станів соціальної динаміки й інституціональної системи до інших створили в політології цілий блок методологічних підходів і теоретичних концептів, що поступово складається в особливу субдисципліну – «політичну транзитологію» (від англійського слова – «transition» – перехід). У число досліджуваних транзитологією об'єктів попадають країни, що мають різні рівні соціально-економічного і політичного розвитку: від індустріально розвинутих до самих відсталих.

У післявоєнний період, починаючи з 1950-60-х рр., у рамках політичної науки проблематика політичного розвитку і змін, переходів і трансформацій починає розроблятися особливо інтенсивно. Звичайно ж, у першу чергу це було пов'язано із самою інтенсивністю політичної динаміки в багатьох країнах, що розвиваються, викликаними процесами деколонізації і внаслідок проблема вибору шляху соціально-економічного і політичного розвитку в умовах протиборства двох суспільних систем: капіталістичної і комуністичної. Яку інституціональну і соціальну модель вибрати на перспективу: парламентську чи президентську, унітарну чи федеративну, авторитарну чи демократичну, буржуазну чи ж соціалістичну – весь цей комплекс питань постав перед політичними лідерами й елітою країн III світу. Процеси адаптації соціально-політичних моделей у практиці держав, що трансформуються, проби і помилки, просування вперед і відступати назад стали об'єктом двох найбільших напрямків політологічних досліджень: по-перше, теорії «розвитку» і, по-друге, теорії «переходів» чи, відповідно, «політології розвитку» і «політичної транзитології».

Історично раніше за всі інші підходи у 1950-ті рр. з'являються концепції політичного розвитку і модернізації. Автори цих концепцій виходять з розробленого ще М. Вебером, Ф. Тенісом і Т. Парсонсом методологічного принципу дихотомічного поділу існуючих країн на «традиційні», що зберегли персоналізовані відносини залежності і бар'єри соціальної мобільності, і на «сучасні», засновані на раціональній організації і функціональній диференціації інститутів, що переборює відносини особистої залежності і руйнує бар'єри на шляху групової мобільності.

Таким чином, категорія «політичний розвиток» визначалася в дуже вузькому змісті, оскільки під розвитком мався на увазі лише модернізаційний перехід від традиційних структур до сучасної політичної системи. Усі розвинуті країни у свій час пройшли через відомий період модернізації приблизно з кінця XVII ст. до початку XX ст. Великий фахівець з теорії політичного розвитку С. Айзенштадт характеризує модернізацію як процес змін щодо тих типів соціальних, економічних і політичних систем, що розвивалися в Західній Європі і Північній Америці із сімнадцятого по дев'ятнадцяте століття і потім поширилися на інші європейські країни, а з дев'ятнадцятого до двадцятого сторіччя – і на Південноамериканський, Азіатський і Африканський континенти. Іншими словами, автори даної концепції вибудовували схему лінійної еволюції, відповідно до якої всі держави проходять приблизно ті самі стадії розвитку.

Цікаво, що в цей же період (1950-60-ті рр.) у СРСР та інших країнах комуністичного блоку створюються концепції «некапіталістичного шляху розвитку» і «соціалістичної орієнтації» країн третього світу, у побудові яких чимало загального із західними доктринами «політичного розвитку» і «модернізації». Розроблювачі цих конструкцій також виходили з деякої «ідеальної моделі» послідовного і лінійно-поступального просування до суспільства «сучасного і прогресивного», соціалізму радянського типу, але при цьому інакше вирішуючи задачі технологічної, індустріальної перебудови, економічної модернізації, проведення інституціональної реформи, що включає побудова «авангардної партії» і «держави соціалістичної орієнтації» і, нарешті, упровадження марксистсько-ленінської ідеології.

Політологічні концепції переходу до «сучасного суспільства», що розроблені на Заході, розділилися на ряд таких основних напрямків, як теорії: 1) «модернізації»; 2) «розвитку»; 3) «відсталості» (чи «суброзвитку»); 4) «залежності». Спробуємо послідовно дати коротку характеристику кожної з цих концепцій.

Як уже відзначалося, однією з перших спроб побудови теоретичних конструкцій, що описують процеси політичних змін у третьому світі, стала розробка **концепції політичної модернізації**. Поняття «модернізація» використовується звичайно в трьох основних значеннях: по-перше, у самому загальному змісті як напрямок прогресивних змін; по-друге, як модель соціальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVII по XIX століття (С. Айзенштадт); по-третє, у вузькому змісті як спосіб еволюції відсталих країн, що переходять від «периферійного» до «магістрального» типу суспільства.

У 1960 році в роботі «Стадії економічного росту: некомуністичний Маніфест» У. Ростоу виділяє п'ять основних стадій розвитку: 1) традиційне суспільство з примітивною технологією, перевагою землеробства і сімейно-кланових зв'язків; 2) перехідне суспільство, що з'являється як реакція відсталої Периферії на розвиток передових країн Центру; 3) зліт, пов'язаний з індустріалізацією, урбанізацією і нагромадженням; 4) рух до зрілості, багатогалузевої і технологічної структури економіки і 5) суспільство масового споживання, де економічна структура зміщається в напрямку сфери послуг і виробництва споживчих товарів тривалого користування.

Пізніше їм була виділена і шоста стадія «пошуку якості» соціального життя. Вищі фази, на думку У. Ростоу, досягнуті Північною Америкою, країни ж Західної Європи знаходяться в русі до п'ятої стадії, що для всіх інших країн є близькою чи далекою перспективою. Таким чином, модернізація в рамках подібного погляду представляється «вестернізацією».

Політична модернізація, за У. Ростоу, здійснюється прогресивною елітою, що за підтримки «знизу» і «ззовні» ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їх більш сучасну заміну.

Ортодоксальні положення теорії політичної модернізації були піддані критиці, а потім і переосмисленню в 1970-80-ті рр. По-перше, було піддано сумніву положення про строгу послідовність фаз лінійної еволюції. По-друге, критика поширилася і на моделі етноцентристської, «вестернізаторської» модернізації, оскільки багато країн успішно сполучають традиційні і сучасні інституціональні компоненти (Японія). Критичній оцінці піддалася претензія даної доктрини на універсалізм, відповідно до якого всі держави рухаються в напрямку переходу від гетерогенних до гомогенних, однакових інститутів влади. По-третє, далеко не всі і не завжди в механізмі здійснення стратегії модернізації носять демократичний у політиці і прогресивний в економіці характер.

Деякі з наведених вище характеристик ріднять теорію модернізації з **концепцією політичного розвитку**, що розуміється у вузькому змісті слова як один з напрямків загальної теорії (чи підходу) розвитку (developmental approach), пов'язаний насамперед з інституціональними змінами. Концепція політичного розвитку концентрує свою увагу на інститутах політичної системи і їхній трансформації. Політичний розвиток, як процес змін, характеризується, по-перше, посиленням диференціації політичних структур, по-друге, зростанням здібностей системи вирішувати соціальні проблеми і керувати суспільними справами і, по-третє, розвитком участі і рівноправності громадян при включенні в політику.

Сучасні політичні системи характеризуються високим ступенем *структурної диференціації*, при якій кожен окремий інститут виконує свою специфічну функцію. У цьому змісті під «розвиненістю» у структурно-функціональному відношенні розуміється наявність дробових інституціональних механізмів: поділ функцій між законодавчими, виконавчими і судовими органами, система партій і суспільних об'єднань, артикулюючих і агрегуючих групові й індивідуальні інтереси. У примітивних же системах управлінські функції можуть бути сконцентровані в руках традиційного вождя і його оточення.

У цілому ж розробка концепції політичного розвитку породила й альтернативні підходи, зокрема, теорії «залежності» і «відсталості», чи «суброзвитку». Останні багато в чому з'явилися критичною реакцією на етноцентризм західних ідей «розвитку» і «модернізації».

По суті справи, теорія «відсталості» (чи «суброзвитку», «недорозвинення» – від англ. «underdevelopment») виходить уже не з історії розвинутих демократичних країн, що також переживали колись модернізацію, а насамперед із власного досвіду держав, що розвиваються, їхніх відносин як Периферії капіталізму до його Центру на Заході. Прихильники теорії „відсталості” (С. Фуртадо, А. Франк, С. Амін та ін.) нерідко використовують елементи марксистської аргументації, стверджуючи, що нерозвиненість економіки країн третього світу склалася під впливом глобальних факторів, зокрема, торгової експансії розвинутих країн, що імпортували промислові товари й експортували сировину, що привело до «гібридної», «дуалістичної» структури країн, що розвиваються, які сполучають впровадження сучасного капіталістичного укладу з одночасною консервацією архаїчних, традиційних форм.

У рамках концепції «відсталості» звичайно виділяються три тенденції суброзвитку: по-перше, залежність між характером розвитку «метрополії» у центрі і «сателітів» на периферії; по-друге, нерівні умови розвитку «багатих» і «бідних» держав і, нарешті, по-третє, нерівномірні темпи економічного росту й інституціональних змін у різних країнах.

Тісно зв'язана з підходом «суброзвитку» і *теорія «залежності»* (чи «депендеїзму» – залежного розвитку, від іспан. «dependiente» – залежність). Виникла ця концептуальна модель у 1960-ті рр. для аналізу стратегії соціально-економічного і політичного розвитку країн Латинської Америки, пізніше знайшовши сфери вжитку у відношенні Азії й Африки. У рамках теорії залежності зустрічаються різні, марксистські і немарксистські,

підходи і версії: структуралізм і націоналізм, «субімперіалізм», «розвиток відсталості» і т.д.

Одна з версій, у рамках якої інтерпретуються проблеми залежності, викладена в працях відомого бразильського соціолога і політика Фернандо Кардозо, автора концепції «залежного капіталістичного розвитку». Він вважає, що в латиноамериканських країнах склалася ситуація «структурного дуалізму», коли розвиток сучасного капіталістичного сектора і діяльність транснаціональних корпорацій розколюють суспільство на різні групи інтересів. З одного боку, національна буржуазія і робітничий клас, що співробітничать чи втягнуті в діяльність ТНК, зацікавлені у зміцненні цього сектора національної економіки. Тим більше, що останнім часом закордонні інвестиції стали зміщатися з аграрно-сировинних галузей у розвиток промисловості. Але з іншого боку, діяльність ТНК нерідко розоряє і маргіналізує частину місцевої буржуазії і робітничого класу, не зв'язаних з міжнародними корпораціями, що породжує внутрішні протиріччя і політичну нестабільність, що часом навіть призводять до військових переворотів.

У цілому ж концепції «відсталості» і «залежності» звертають багато уваги на такі умови соціального розвитку країн третього світу, як експлуатація і бідність, нерівність у нагромадженні, торгівлі й обміні, нерідко випускаючи при цьому первинні фактори, аналіз глибинної структури виробництва і специфіки виробничих відносин, ролі держави й основних класових сил у регулюванні ринкової економіки.

Наступним великим напрямком теорії політичних змін виступає розробка (іноді паралельно з концепціями «політичного розвитку») *політичної транзитології*, що розвивається в західній політології з початку 1970-х років.

Під центральним поняттям «політичний перехід» у рамках цієї теорії звичайно розуміються соціальні й інституціональні перетворення, пов'язані з просуванням від авторитарних, тоталітарних і авторитарних режимів до демократичних способів керування. Як уже вище було зазначено, подібне бачення, звичайно ж, звужує поняття «перехід», оскільки в широкому змісті останнє може в себе включати всі історичні форми перехідних процесів: від революційних до еволюційних, від сучасних до традиційних і т.д.

Поява цієї методологічної конструкції багато в чому була пов'язана з критичним аналізом і спробами подолання недоліків теорії політичної модернізації. Новизна цього підходу складалася в переносі акцентів з постійних факторів, що забезпечують функціонування режиму, на увесь контекст політичної динаміки, що змінюється, його генетичні передумови і змінні величини, що визначають характер, напрямок і темпи руху.

У цілому перехід до демократії здійснюється при наявності двох взаємозалежних передумов: наявності визначеного рівня національної єдності при одночасному існуванні політичного протиборства основних соціальних сил.

У рамках транзитологічних підходів виділяються концепції, що приділяють основну увагу дослідженню екзогенних (С. Хантінгтон) і ендегенних (Х. Лінц) аспектів переходу від авторитаризму до демократії. У своїй роботі «Третя хвиля» (1991) директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету С. Хантінгтон стверджує, що перехідні процеси усередині окремих країн можна пояснити лише в контексті глобальних політичних змін, світових «хвиль демократизації». Таких хвиль у нинішньому сторіччі було всього три: піки першої хвилі припадають на завершення Першої світової війни, коли звалили багато авторитарних режимів, розвалилися Австро-Угорська, Німецька, Оттоманська і Російська імперії. Потім пішов могутній рух назад і встановлення авторитарних і фашистських режимів (Німеччина, Італія й ін.). У 1922 році у світі нараховувалися 32 демократичні країни, а через двадцять років їх залишилося тільки 12. Пік другої хвилі потрапив на 1950-ті роки, але до початку 1970-х їхнє число знову зменшується. Починаючи з 1974 року, в межах третьої хвилі близько 40 держав поступово переходять від авторитарного до демократичного правління. Поступова внутрішня демократизація здійснюється під впливом екзогенних факторів світового процесу.

Цілий цикл своїх робіт присвятив професор Єльського університету Х. Лінц аналізу, насамперед, ендогенних факторів переходу від авторитаризму до демократії. Одним з результатів його досліджень стала розробка взаємозалежних концепцій «консолідації демократії» і «завершеного демократичного переходу». На його погляд, ступінь просування і характер змін у країні, що переходить до демократії, можуть бути оцінені наступним чином.

Демократичний перехід завершився в тому випадку:

- коли досягнута певна згода з приводу політичних процедур зміни уряду;
- коли його прихід до влади є результатом вільного голосування народу;
 - коли de facto уряд одержує важелі влади для розробки нової стратегії і коли de jure створені новою демократією виконавча, законодавча і судова влади не повинні передавати іншим органам свої функції.

Закінчуючи розгляд проблем політичного розвитку і модернізації, слід відзначити, що більшість авторів зазначених концепцій заперечують існування “в чистому вигляді” політичних моделей. Будь-яка політична система поєднує в собі як елементи традиційності, так і елементи сучасності, і в цьому сенсі вона є змішаною. І тільки переважання тих чи інших елементів у конкретній політичній системі буде вказувати на ступінь її розвитку.

План семінарського заняття

1. *Політичний процес: зміст та типологія.*
2. *Природа політичних змін: головні наукові підходи.*
3. *Причини криз політичного розвитку та їх типологія.*

Література

Володин А. Гражданское общество и модернизация в России (Истоки и современная проблематика) // Полис. – 2000. – № 3.

Гельман В. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция. – М., 1999.

Дилигенский Г. Индивидуализм старый и новый (Личность в постсоветском социуме) // Полис. – 1999. – № 3.

Дмитриев А., Кудрявцев В., Кудрявцев С. Введение в общую теорию конфликтов. – М., 1993.

Елизаров А. Элитистские теории демократии и современный российский политический процесс // Полис. – 1999. – № 1.

Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М., 1998.

Здравомыслов А. Социология конфликта. – М., 1995.

Ильин В., Панарин А., Ахиезер А. Реформы и контрреформы в России. Циклы модернизационного процесса. – М., 1996.

Колобов В. и др. Процесс принятия внешнеполитических решений: исторический опыт США, государства Израиль и стран Западной Европы. – Н. Новгород, 1992.

Красильщиков В. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М., 1998.

Красильщиков В. Мировые модернизации и судьбы страны // Свободная мысль. – 1999. – № 2.

Красильщиков В. Россия и мировые модернизации // Pro et contra. Три века отечественных реформ. – 1999 (Лето). – Т. 4. – № 3.

- Лебедева М. Политическое урегулирование конфликтов: подходы, решения, технологии. – М., 1998.
- Максимов А. "Чистые" и "грязные" технологии выборов. Российский опыт. – М., 1999.
- Матц У. Идеология как детерминанта политики в эпоху модерна // Полис. – 1992. – № 1-2.
- Матвеев Р. Теоретическая и прикладная политология. – М., 1997.
- Мельвиль А. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Полис. – 1998. – № 2.
- Модернизация в России и конфликт ценностей. – М., 1994.
- Модернизация: зарубежный опыт и Россия. – М., 1994.
- Мухаев Р. Политология. – М., 1998.
- Пугачев В., Соловьев А. Введение в политологию. – М., 1996.
- Преобразования в России: итоги десятилетия // Pro et contra. – 1999 (Весна). – Т. 4. – № 2.
- Распопов Н. Политическое развитие и модернизация. – Н. Новгород, 1994.
- Российское общество: становление демократических ценностей? – М., 1999.
- Регионоведение: социально-политический аспект. – Н. Новгород, 2000.
- Современные буржуазные теории социального изменения развития. Вып. 1. – М., 1992.
- Соловьев А. Политология. Политическая теория. Политические технологии. – М., 2000.
- Структура и динамика российского электорального пространства (Круглый стол) // Полис. – 2000. – № 2.
- Страхов А. Изучение электорального поведения россиян: социокультурный подход // Полис. – 2000. – № 3.
- Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1998.
- Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999.
- Фадеев Д. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1-2.
- Цветков А. Управление социально-политическими процессами. – М., 1995.
- Центр и регионы // Pro et contra. – 2000 (Зима). – Т. 5. – № 1.

Теми рефератів:

1. *Політична конкуренція.*
2. *Поняття про процес прийняття політичних рішень.*
3. *Основні стадії і методи прийняття політичних рішень.*
4. *Засоби і методи здійснення політичних рішень. Популізм.*
5. *Політичний тероризм у сучасному світі.*
6. *Поняття про процес прийняття рішень.*
7. *Виборчий процес і виборчі комісії.*
8. *Ієрархічна типологія політичних процесів.*
9. *Основні форми політичної участі.*
10. *Патентний і відкритий політичний процес.*
11. *Поняття виборчої технології в політику.*
12. *Етапи розвитку й основні напрямки теорії політичної модернізації.*
13. *Мета і критерії політичної модернізації.*
14. *Особливості процесу модернізації в сучасному російському суспільстві.*
15. *Природа політичного конфлікту і його роль у суспільстві.*

16. Стадії розгортання конфлікту.
17. Дозвіл конфліктів.
18. Основні протиріччя політичної модернізації.
19. Шляхи і засоби подолання політичної нестабільності.
20. Особливості дозволу криз модернізації в сучасному українському суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Які причини політичних змін?
2. Які підходи до визначення політичного процесу існують в політичній науці?
3. Які критерії типології політичних процесів?
4. Назвіть особливості сучасного політичного процесу в Україні?
5. Що складає зміст процесу політичної модернізації?
6. Які критерії політичної модернізації суспільства?
7. В чому відмінність підходів до змісту процесу політичної модернізації у Г. Алмонда і С. Хантингтона?
8. Як, на ваш погляд, співвідносяться поняття “політичний розвиток і “політична модернізація”?
9. В чому причини криз політичного розвитку?